

АЛЬМАНАХ СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ № 1 (13) 2007

КОНСТАНТИ

М Е Н С А Г І Т А Т М О Л Е М

АРХІВАЛІІ
ХЕРСОНЩИНИ

КОНСТАНТИ

М Е Н С А Г І Т А Т М О Л Е М

ЗАВДАННЯ АРХІВІСТА:

1. Фізичне збереження архівалій;
2. Опис документів;
3. Оцінка архівалій, як історичного джерела (встановлення автентичності);
4. Підготовка архівалій до друку;
5. Організація видачі довідок, вказівок стороннім особам, та видавання самих архівалій дослідникам для наукових робіт.

В.Романовський.

Нариси з архівознавства.

1927 р.

КОНСТАНТИ

MENS AGITAT MOLEM

ЗМІСТ

АРХІВ І ДЕРЖАВА

Г.Боряк
«Архіви Голодомору» в Україні 1932–1933 рр.:
Сучасний стан та перспективи досліджень

В.Боровик
Сьогодення архівної служби Херсонщини

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З.Орлова
Біля витоків Чорноморського флоту

Ю.Коник
Сербські переселенці Херсонської губернії
Нікшичі на шляху до російського дворянства

Робоча група
З історії голодомору на Херсонщині у
1932-1933 рр.

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

О.Шинкаренко
Упорядкування земельних відносин ногайців
у 1806-1842 рр.

С.Чечет
Діяльність православного духовенства у
суспільному житті Херсонської і Таврійської
губерній у другій пол. XIX ст.

CONTENTS

ARCHIVE AND STATE

3 H. Boriak
«Archives of Holodomor» in Ukraine in 1932-
1933: modern state and perspectives of
investigations

14 V. Borovyk
The Present Time of Archival Service in Kherson
region

DOCUMENTS TESTIFY

16 Z. Orlova
At the Origins of the Black Sea Fleet

28 Y. Konyk
Serbian Immigrants of Kherson Guberniya
Nikshyschi on the way to Russian Nobility

39 Working Group
From the History of Holodomor in Kherson
region in 1932-1933

LOCAL LORE STUDIOS

55 O. Shynkarenko
Regulation of Land Relations of Nogaitsy in
1806-1842

58 S. Chechet
Activities of the Orthodox Clergy in Social Life
of Kherson and Tavria Guberniya in the Second
Half of the XIX Century

Д.Ганченко
Православні церкви при установах м. Херсона

63 D. Hanchenko
Orthodox Churches by the Institutions of the City of Kherson

О.Коник
Циркуляр Петра Дурново
в Бериславській поштової конторі

68 O. Konyk
Circular of Petro Durnovo in the Post Office of Berislav

О.Марушак
Перша хвиля більшовицьких репресій
на Херсонщині 1920-1922 рр.

72 O. Marushchak
The first Wave of Bolshevik's Repressions in Kherson Region in 1920-1922

В.Мусійко
Херсон і херсонці в епістолярній спадщині
Бориса Лавренюва

78 V. Musiiyko
Kherson and Kherson people in the Epistolary Heritage of Boris Lavreniov

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

TOUCHES TO PORTRAIT

Н.Кузовова
Лідія Фальц-Фейн-Набокова-Пейкер

82 N. Kuzovova
Lidia Falz-Fein-Nabokova-Peiker

О.Макієнко
Андрій Михайлович Грабенко: віхи громадсько-
політичної діяльності

89 O. Makiyenko
Andriy Mykhailovych Grabenko: Landmarks of Social and Political Work

В.Баранюк
Сестрі в Олешки

99 V. Baraniuk
To Sister in Oleshky

Г.Мартінова
«Відтворення» Володимира Куликівського

102 G. Martynova
«Recreation» of Volodymyr Kulykyvskiy

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

NEW RECEIPTS

Н.Кузовова
Із фондів особового походження

105 N. Kuzovova
From the Funds of Personal Origin

Г.Гордійчук
Документальний відеоряд

107 H. Hordiichuk
Documentary Video Sequence

ХРОНІКА АРХІВНОГО ЖИТТЯ

CHRONICLE OF ARCHIVAL LIFE

Н.Макієнко
«Архів – моя душа» (до 80-річчя від дня
народження З.Орлової)

109 N. Makiyenko
«Archives is my soul» (dedicated to the 80 years anniversary since Z. Orlova's birthday)

В.Крючковська, Д.Ганченко
Головні події 2007 року

116 V. Kriuchkovska, D. Hanchenko
Main events of the year 2007

Геннадій Боряк
*Перший заступник Голови
Державного комітету
архівів України,
доктор історичних наук*

«АРХІВИ ГОЛОДОМОРУ» В УКРАЇНІ 1932-1933 рр.: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ*

Чотири роки тому саме тут, у Торонто, на одній із сесій Американської асоціації розвитку славістичних студій (AAASS) я виступав із доповіддю про стан та перспективи публікації джерел з історії Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Виникає питання, чому ми знову говоримо про джерела, про архіви, – замість говорити про конкретні події, дії, причини і наслідки страшної катастрофи? На це є свої причини.

Передусім нагадаю, що йдеться про одну з найбільш табуізованих сторінок радянської історії. До кінця 80-х років не було оприлюднено **жодного архівного** документа про голод в Україні. Ціла західна історіографія голодомору упродовж півстоліття базувалася на усних свідченнях, епізодичних документах дипломатичних архівів, кореспонденціях журналістів, поодиноких фотодокументах. Загалом, це був період, так би мовити, «до-архівної» історіографії голодомору.

Заборона будь-якої інформації про голод десятиліттями була складовою офіційної політики тоталітарного режиму. Це негативно позначилося на повноті документальної фіксації трагедії. З іншого боку, безпрецедентна масштабність терористичної акції проти селянства України, усвідомлення тодішнім партійно-державним керівництвом небезпеки соціального вибуху, потреби управління упокоренням українського села і, нарешті, функціонування каналів таємного діловодства породжували на всіх ієрархічних рівнях влади писемну інформацію про передумови, причини, розміри та наслідки голоду. До партійних комітетів, державних установ, редакцій газет був спрямований масовий потік листів, скарг, звернень, заяв з викладом дійсної ситуації на селі. Отже, хвилю документації, «породженої» голодомором, фізично просто неможливо було проконтролювати, заборонити, а тим більше – знищити.

Найнебезпечнішим для документів був

період, коли вони створювалися. Можна впевнено припускати, що їх значний масив, передусім пов'язаний з реєстрацією хвороб і смертей у лікарнях, сільрадах тощо знищувався по гарячих слідах, хоча жодних прямих документальних вказівок щодо цього, а також щодо фальсифікації причин смерті у документах у нашому розпорядженні немає.

Парадоксально, але у повоєнні роки таємний режим зберігання документів республіканського і союзного рівня якнайкраще сприяв їхній збереженості і недоторканості в архівосховищах. Тут сам режим зробив послугу майбутнім історикам. А про документи місцевих органів влади, установ і організацій найнижчого рівня взагалі «забули» як про другорядні: їх ніколи не засекречували.

Після краху комуністичного режиму в Україні архівним керівництвом було проведено безпрецедентну на теренах колишнього СРСР акцію розсекречування документів. Згодом цю роботу було продовжено, і на сьогодні відсоток таємних документів у державних архівах України є одним з найнижчих у Європі: 0,55%. Цілком природно, що серед розсекречених документів одними з найбільш затребуваних виявилися матеріали з історії голодомору 1932-1933 років. Вони стали головною джерельною базою наукових досліджень з цієї болісної теми, сприяли ліквідації численних міфологем ХХ ст.

Водночас знову і знову говорити про архіви нас примушують нові міфологеми, відверті й цинічні спекуляції довкола документів з боку лівих сил, а також ширі, але оманливі твердження у демократичному таборі, породжені необізнаністю з історичними джерелами. В результаті у вирі нинішньої політичної боротьби в Україні джерельна база досліджень Голодомору вкривається численними спекулятивними нашаруваннями, від яких її треба очищувати. Тому свій виступ я хотів би почати саме із міфологем.

I.

Один із поширених стереотипів – закритість або недоступність архівів в Україні. Особливо він став популярним зараз, коли

національним архівістом призначено ортодоксального комуніста, який погрожує країні закрити архіви. Втім, неодноразово наголошувалося, що два роки тому колишній центральний партійний архів (нині – Центральний державний архів громадських об'єднань) завершив повне розсекречування фондів і ліквідував структурний підрозділ, який опікувалася таємними документами. Цілком очевидно, що одним із найбільш відкритих архівів в Україні на сьогодні може вважатися Галузевий державний архів Служби безпеки, який енергійно оприлюднює колись тотально засекречені фонди, в тому числі – через Інтернет. Вже відкриті документи уже неможливо знову засекретити, передусім, – через законодавчі норми, які надійно захищають відкриті інформаційні ресурси держави.

Всупереч спробам запровадження цензури на веб-порталі Державного комітету архівів України відкриті для публіки документальні Інтернет-ресурси з історії Голодомору, Великого терору та інших злочинів радянського режиму послідовно нарощуються.

Черговий міф народився нещодавно у таборі українських комуністів. Їхній лідер Петро Симоненко, цинічно маніпулюючи документами вищого партійного керівництва, зарахував сталінських палачів 30-х років до першопублікаторів історичних джерел. Цитую: «... комуністи першими заявили про голод в Україні. Ще в 1933-му Політбюро КПУ, не приховуючи картини подій, **видало** всі значущі матеріали про ситуацію 32-33 років». Далі знавець архівів впевнено заявляє: «І нині ви не знайдете жодного документа, який стверджував би, що це була навмисна політика знищення селянства». Висновок: «Тому позиція Компартії сьогодні така: голод і трагедія були, але це не тільки трагедія українського народу, це трагедія народів, що населяли Радянський Союз і Україну». Отже, тези прості: голод був, комуністи першими визнали його і самі опублікували усі документи про нього. Тому на архівах Голодомору треба поставити крапку.

Логічно завершує цю тезу Голова Державного комітету архівів України в одному з публічних виступів: «Кому це треба? Моєму

поколінню це не треба». Але всупереч позиції свого партійного боса національний архівіст спродукувала ще одну міфологему: документи про Голодомор сфальсифікували «націоналісти», коли у 1991 р. архів ЦК КПУ передали державі. Відтак, ці документи підлягають криміналістичній експертизі на предмет їхньої достовірності. Абсурдність подібних тверджень очевидна.

Показово, що позиція лідера українських комуністів цілком співпадає з концепцією іншого документа – запропонованого нам російською архівною службою спільного проекту під назвою «Голод в СРСР. 1932-33». Наведу деякі цинічні настанови цієї концепції: «Враховуючи «український фактор», слід підібрати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р. [...] у кризових районах». «Причому, підібрати їх треба таким чином, аби було видно трагедію всього радянського селянства, без акцента на Україну. [...] для цього можна опублікувати підбірку довідок із ЗАГСів Поволжя з конкретними записами про смерть від голоду в 1933 р. в Нижньо-Волзькому та Середньо-Волзькому краях». Тобто, треба підібрати по декілька прикладів смертності від голоду по Україні, в Поволжі, Північному Кавказі й зробити висновок, що від голоду потерпала вся країна.

Далі у краших традиціях комуністичної пропаганди рекомендується наголосити на тому, що «антирадянські організації» «використовували факт голодомору в СРСР у своїх пропагандистських цілях». Саме так, очевидно, ми мусимо кваліфікувати зусилля української громадськості Західної України, завдяки яким, зокрема, світ дізнався про Голодомор. Автор концепції – керівник проекту, професор Пензенського університету Віктор Кондрашин. Саме він в одному з інтерв'ю Закон України про визнання голодомору геноцидом прокоментував як «танці на кістках жертв», як спробу «певних політичних сил» «зірвати куш» на історії Голодомору.

Українські історики і архівісти категорично відкинули цей підхід і запропонували підготувати кілька окремих томів документів, присвячених ситуації в конкретних регіонах СРСР, з відповідними коментарями і оцінками в кожному томі. Це

викликало незадоволення. Наші пропозиції названі спробою «розмивання загальної картини цього явища в загальній історії держави, що тоді існувала. Розподіл ситуації на «голод» і «голодомор» не витримує наукової критики». І далі нас знайомлять із першими результатами маніпуляцій з джерелами: «вивчення виявлених документів про природний рух населення в 1933 р. у Російському державному архіві економіки вже показало, що співвідношення смертності і народжуваності на Україні і в Росії в епіцентрі голода було приблизно однаковим.

Особливої надзвичайності цих процесів на Україні в порівнянні з Росією не спостерігалось. Страшний висновок, що звучить як вирок на судовому процесі.

Мені залишається лише висловити співчуття російським колегам-архівістам, які попри своє сумління і високий професіоналізм, всупереч кодексу етики архівіста змушені прилучитися до реалізації спущених згори політичних ідеологем.

Приводом для нових маніпуляцій можуть стати довгоочікувані документи про Голодомор з архіву ФСБ, які нині у рамках згаданого російського проекту розсекречуються і невдовзі мають бути оприлюднені. Повідомляючи про це, проф. Кондрашин наперед впевнено обіцяє: «архіви ФСБ зроблять можливим показати правду про те, що сталося в сільській Росії у 1930-х». І далі чуємо стандартну формулу: «це не була лише українська трагедія, це була трагедія цілого радянського селянства».

Далі. Поживним підґрунтям для спекуляцій, зокрема, у таборі тих, хто заперечує голодомор, залишаються **фотодокументи**. У державних архівах із зрозумілих причин серед офіційної документації не відклалися фотосвідчення про злочини режиму. Автентичним на сьогодні може вважатися лише незначний масив неофіційних документів – **трохи більше 100 одиниць**. Це – три десятки фотографій жертв голоду у Харкові інженера А.Віннербергера з колекції віденського кардинала Теодора Інницьра; колекція з бл. 80 фотографій Марка Железняка з с.Удачного на Донеччині; декілька унікальних фотографій репресованого сільського фотографа-аматора з Чернігівщини Миколи Баканя: окремі фотографії

голодуючих дітей з Полтавщини з фондів РДАКФД; поодинокі фото, нелегально зроблені іноземними кореспондентами.

Зрозуміло, що вкрай обмежена база фотоджерел час від часу призводить до тиражування під виглядом документальних свідчень Голодомору 1932-33 років фотографій іншого історичного періоду та інших регіонів. Як правило, це знімки з періоду першого радянського голоду 1921-22 рр. з російських теренів.

Цей недогляд або свідоме подеколи прагнення авторів публікацій використати неавтентичні, але яскраві знімки як символ жахливої трагедії використовується для звинувачення у фальсифікаціях. Останній збірник Руслана Пирога, про який я-говоритиму далі, документальні виставки Служби Безпеки України з циклу «Розсекречена пам'ять» вже стали об'єктом подібних звинувачень, зокрема, з боку комуністів. Активно використовує аргумент про фальсифікацію фотографій про голод комуніст Олександр Голуб – єдиний депутат у Верховній Раді, який проголосував проти Закону «Про Голодомор».

З іншого боку, глибоко хибною, на нашу думку, є недооцінка величезного масиву офіційних фото- і кінодокументів доби суцільної колективізації і Голодомору. На постановочних пропагандистських знімках немає мертвих і понівечених тіл. Але вони відтворюють той моторошний контекст, на тлі якого розгорталася трагедія українського села, – із збиранням мерзлої картоплі дітьми, що посміхаються репортеру, із показовими сценами розкуркулення, одностайним засудженням ворогами народу, зборами колгоспників, засіданнями комітетів незаможних селян, колонами чекістів, жнивами із застосуванням модерної техніки, видачею продуктів колгоспникам.

Офіційні фотодокументи 1932-33 рр. можуть бути потужним засобом формування суспільної свідомості. Це добре зрозумів автор недавньої публікації документів у популярному російському історичному журналі «Родіна» Андрій Марчуков під назвою «Операція "Голодомор"». Крім доволі неінформативних текстових документів він, використовуючи принцип 25-го кадру, подає візуальний ряд з 11 фотографій, що відтворюють спокійну, розважену, майже пасторальну атмосферу збирання селянами хліба, позбавлену жодного

натяку на катастрофу. Фотографії з України подано впереміж із сценами з Поволжя, що якраз і «вирівнює» відмінності між Україною й іншими регіонами СРСР. На цьому тлі одна єдина фотографія з виснаженими від голоду людьми з написом «Голодуючі в Україні» виглядає якось непереконливо і міфічно. Тим більше, що під цим єдиним фотодокументом ніби випадково немає посилання на архів (на усіх інших без винятку є посилання на архівні фонди). Читач отримує месидж, що походження фотографії невідоме, а отже – сумнівне, адже в архіві її немає, інакше автор напевно зробив би посилання...

Прикро, але міфи творяться не лише тими, хто сповідує постулати тоталітарного мислення. Відомий вчений, який чверть століття вивчає історію колективізації і голоду, Сергій Максудов, у недавньому інтерв'ю газеті Moscow News запитує: «...Чому [в Україні] не створено організації для збирання усіх дотичних свідчень, складання списків усіх померлих і увічнення їхньої пам'яті? Було опубліковано лише кілька збірників урядових документів і декілька спогадів... але як би це не було добре, це – лише краплина сльози в океані. [...] все ще цілком можливе [...] використання тогочасних списків, що збереглися в сільських радах, архівах РАГС тощо. Десятки тисяч таких томів і інших цінних документів вкриваються пилом в українських архівах».

«Вкриваються пилом» – це найм'якший варіант перекладу з англійської дієслова *rot*. Так недбало і зверхньо про документи в архіві може говорити лише той, хто ніколи не бачив, як вони там зберігаються. А «краплина сльози в океані», «десятки тисяч» томів списків жертв – це також міфи, що функціонують у суспільній свідомості, особливо, коли життя їм дає авторитетний вчений.

Певна небезпека криється у деяких проектах, що ініціюються на найвищому державному рівні, якщо підходити до їх реалізації непрофесійно і не зважати на документальну базу. Маю на увазі складання повного поіменного списку жертв Голодомору. Поза сумнівом, необхідність увічнення пам'яті мільйонів померлих від штучного голоду є нашим священним обов'язком.

Але більшість із причетних до цих грандіозних планів не усвідомлює, що укласти

повний реєстр імен жертв просто неможливо. Достовірною підставою для складання списків можуть бути лише записи в книгах реєстрації смертей, лікарські довідки та деякі інші документи, до певної міри – усні свідчення. За попередніми обрахунками, збережені метричні книги за 1932-1933 роки охоплюють **максимум третину території**, що постраждала від голоду, а прямі записи про **смерть від голоду** складають **не більше 1,5% від загальної кількості смертних записів**. Очевидно, тогочасна зловісна заборона фіксувати причину смерті від голоду спрацювала бездоганно. Не знаю, хто може взяти на себе гріх, спираючись на документи, ділити душі безвинно убієнних на категорії померлих від голоду і померлих з інших причин. До того ж у лікарських і санітарних довідках повсюдно фіксувалися прізвища лише місцевих мешканців, а сотні тисяч нещасних втікачів з голодуючих сіл так і залишилися записаними безіменними «жебраками». В результаті, якщо спиратися на метричні книги, то поіменний реєстр жертв Голодомору по Одеській, наприклад, області складатиметься лише з ... 4 тис. осіб.

Зрозуміло, що фактор **малочисельності задокументованих поіменно жертв** може обернутися новими інсинуаціями.

У непрофесійних, хоча й патріотично налаштованих колах інколи з'являються й цілком авантюрні проекти. Нещодавно у ЗМІ поширено прес-реліз про затвердження проекту Музею жертв Голодомору в Києві. У музеї передбачається відкрити не лише виставкові зали, але й «бібліотеку з науковим центром з відновлення утрачених історичних даних». Хто і як їх буде відновлювати, – незрозуміло.

Цей довгий перелік явних, прихованих і потенційних інсинуацій довкола архівних документів про Голодомор має стати своєрідною пересторогою на майбутнє. Нині завершується друге десятиліття інтенсивних пошуків, масштабного розсекречування, опрацювання та оприлюднення цих матеріалів.

Настав час підвести підсумки і дати відповідь на запитання: як виглядає документальна база досліджень Голодомору, яким є її інформаційний потенціал, чи залишилися незадіяні досі масиви документів, яким є співвідношення опублікованих і неопублікованих документів, чи варто сподіватися на нові сенсаційні архівні знахідки?

Спробуємо відповісти принаймні на деякі з цих запитань.

II.

Передусім коротко окреслимо контури величезного й різноманітного комплексу документів, яким він уявляється нам сьогодні. Для цього цілком прийнятною є класифікація документів за походженням, запропонована відомим українським істориком Голодомору Русланом Пирогом.

1. Першу групу складають документи вищих союзних органів влади і управління: ЦК ВКП(б), РНК СРСР, Наркомзему, Комітету заготівель, ОДПУ, Всесоюзного переселенського комітету, багато інших. Документи мають визначальне значення для дослідження принципових проблем теми Голодомору. Зберігаються в Москві – в Архіві Президента РФ, РДАСПІ, ДА РФ, РДАЕ.

Документи вищого державно-партійного органу *Політбюро ЦК ВКП(б)* віддзеркалюють реальну політику в усіх сферах життєдіяльності держави. Протягом 69 засідань Політбюро, що відбулися у 1932-1933 роках, лише прямо було розглянуто 270 питань щодо України. Причина всеосяжної і неослабної уваги до республіки – небезпека, за висловом Сталіна, «втратити Україну» – як стратегічний для радянської імперії регіон, де сільське населення водночас залишалося середовищем патріотизму й самостійницьких прагнень, чинило спротив колективізації, хлібозаготівлям, радянізації.

До цієї групи примикає комплекс чекістських документів *Об'єднаного державного політичного управління* з Центрального архіву ФСБ. Це інформації, доповідні записки, циркуляри, інструкції про суспільно-політичну ситуацію в українському селі: невдоволення, спротив хлібозаготівлям, групові виступи, еміграційні настрої, масові виїзди за межі України, і, відповідно про вжиті заходи – репресії щодо учасників виступів, викриття та арешти куркульських та націоналістичних організацій, вилучення зерна й хліба, організацію заслонів на залізницях.

Специфічна статистика органів ОДПУ вищого рівня піддавалася неймовірній мінімізації, а відтак потребує найретельнішого критичного аналізу. Так, в одному з донесень (квітень 1933 р.)

повідомляється, що в Україні зафіксовано **83 випадки опухань та 6 випадків смертей від голоду...** Можна лише уявити наслідки можливих однобічних маніпуляцій з такими цифрами.

Сюди ж слід віднести групу архівних фондів НКВС стосовно спецпереселенців – про т. зв. «куркульське заслання» на Уралі та в інших краях ГУЛАГУ (ДА РФ), а також 32 тис. особових справ українських спецпереселенців, що збереглися у Держархіві Свердловської області.

Ключові документи з архівів вищих партійно-державних структур **інтенсивно публікуються** з початку 90-х років переважно за фінансового сприяння західних інституцій. Це було десятиліття «знімання вершків» з розсекречуваних російських архівів. Зусиллями провідних російських істориків останнім часом побачили світ фундаментальні томи: «Листування Сталіна і Кагановича» (2001), «Цілком таємно: Луб'янка – Сталіну про становище в країні» (2001) і звичайно ж, – воістину знакове п'ятитомне видання «Трагедія радянського села» Віктора Данилова; том третій містить документи за 1920-1933 рр. (2001). Цей ряд видань доповнює підготовлений українським істориком Ю. Шаповалом том із щоденниками поїздки В. Молотова і Л.Кагановича в Україну і Північний Кавказ, протоколами Політбюро та іншими документами 1932-1933 рр. з фондів РДАСПІ (2001). Багато документів цієї групи згодом передруковувалися в українських виданнях.

2. Другу групу складають документи республіканських органів влади і управління: ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, Наркомзему, Укрколгоспцентру, ДПУ, Наркомюсту, Генпрокуратури, Верховного суду, наркоматів охорони здоров'я, освіти та ін. Вони зосереджені у центральних та галузевих державних архівах: ЦДАГО, ЦДАВО, ДА СБУ, ДА МВС. Майже увесь масив компартійних і частину ключових документів радянських органів влади опубліковано.

Основна їхня риса – надзвичайна інформативність щодо безпосередніх причин, умов, механізмів, технологій і виконавців рукотворного голоду. Саме ця група подає якнайширший фактологічний матеріал стосовно голоду в Україні – тотальне вилучення продовольства, суцільний дефіцит продуктів,

масове опухання, смертність, людоїдство. Простежується цілковита несаможиттєвість цих органів, вони – виступають покірними реалізаторами настанов союзного центру. Видовий склад цих документів цілком подібний до першої групи, адже вони продукувалися республіканськими аналогами союзних органів.

Найповніше тему репрезентують документи ЦК КП(б)У, що зумовлено його ключовим місцем в ієрархії владних структур. Причому, рівень інформативності документа перебуває в обернено пропорційному зв'язку до рівня його походження: чим вищий рівень походження документа, тим менше в ньому конкретної інформації про голод.

Документи республіканських органів виконавчої влади (передусім Наркомзему, а також Укрколгоспцентру – Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів, Наркомату робітничо-селянської інспекції) містять розлогий фактичний матеріал щодо голоду, профілізований залежно від сфери управління. Щодо архіву Наркомату охорони здоров'я, то щонайменше 12 тис. справ з початку 30-х рр. було знищено в Києві у 1941 р. перед відходом радянських військ.

Специфічними є документи силових відомств – ДПУ, Наркомату юстиції та Генеральної Прокуратури. Ці структури були максимально задіяні у масових репресіях проти селянства і ретельно документували свою діяльність.

Архіви ДПУ – найпотужнішого сегмента карально-репресивної системи в республіці – стали останнім розсекреченим в Україні масивом документів про Голодомор: понад 150 документів (це близько 2 тис. аркушів) оприлюднені у 2006 р. року в Інтернеті в оцифрованому вигляді, а згодом – під час широкомасштабної акції демонстрації пересувної виставки «Розсекречена пам'ять», що триває уже більше року. За цей час виставка презентувалася в усіх без винятку обласних центрах (здебільшого при цьому залучалися місцеві документи державних архівів областей), стала чи не найдієвішим інструментом поширення знання про трагедію в Україні. Акцію оприлюднення документів увінчала презентація одноіменного документального видання у серпні 2007 р.

Оперативні документи ДПУ засвідчують масштаби участі чекістів і міліції у масовому вилученні продовольства шляхом широких репресивних заходів.

Статистичні дані органів ДПУ, як уже зазначалося, фальсифікували масштаби голодування і смертності, що визнавали й самі чекісти. Щоб уявити, наскільки цифри ДПУ не відповідають реальній картині і ускладнюють складання поіменного реєстру жертв, наведу слова начальника Київського обласного відділу ДПУ (квітень 1933 р.): **«райапарати ДПУ обліку не ведуть, а про дійсну кількість померлих від голоду інколи невідомо і сільраді»**. Аналогічне свідчення керівника Харківського відділу ДПУ (березень 1933 р.): **«смертність набула настільки великих розмірів, що ряд сільрад припинили реєстрацію померлих»**. Немає підстав вважати, що в інших регіонах ситуація докорінно відрізнялася.

Документи Наркомату юстиції та Прокуратури, Верховного суду УССР засвідчують здійснення державного терору проти селянства шляхом судових репресій.

Ключові документи Галузевого державного архіву МВС зосереджено у фондах «Протоколи особливої наради та трійки» і «Кримінальні справи судових та позасудових органів». Кримінальні справи розкривають жахливу правду повного соціального колапсу на селі, психічних розладів, що призводили до труподства та канібалізму. З 83 тис. справ, заведених органами НКВД у 1932-33 рр., до сьогодні збереглося не більше 3 тис. (решта були знищені 1956 р.). Окремий блок складають 426 тис. кримінальних справ т.зв. спецпоселенців на виселених в 1932-33 рр. до Красноярського краю, Іркутської, Кемеровської, Томської та інших областей, Республіки Комі.

Понад 2,5 тис. людей було засуджено за канібалізм, збереглася 1 тис. таких справ, включно з фотографіями речових доказів та тих, хто вчинив злочин. Це унікальне обвинувачення комуністичного режиму залишається єдиним досі неопублікованим масивом документів. Думаю, суспільство сьогодні ще не готове сприйняти ці вбивчі фото- і текстові документи, і це справа майбутнього. Втім, Херсонська облдержадміністрація оприлюднила в Інтернеті документальний нарис «Голод 1932-1933 рр. на Херсонщині» і опублікувала 11 фотодокументів без жодних посилань на джерело. Три з них,

ймовірно, фотографії з кримінальних справ засуджених за канібалізм.

3. Третя група – найбільша за обсягом. Це документи місцевих партійних і радянських органів: обкомів, міськомів, райкомів КП(б)У, облвиконкомів, райвиконкомів, місцевих органів ДПУ, міліції, суду, прокуратури, охорони здоров'я, освіти, робсельінспекцій, сільрад та ін. Розпорядчі документи цих органів є малоінформативними, бо вони фактично екстраполювали на місцеві умови політичні оцінки і заходи, що надходили згори. Натомість доповідні записки та листи обкомів партії до ЦК відзначаються максимальною деталізацією і персоніфікацією процесів. Ця категорія документів розгортає вражаючу картину голодування і смертності, політичних настроїв на місцях, проявів масового невдоволення та спротиву. Аналогічні документи надсилалися облвиконкомами до уряду.

Документи цієї групи зберігаються передусім у державних архівах 18 областей, на території яких лютував Голодомор, у регіональних мережах архівів спецслужб (відповідно, по 18 архівних підрозділів обласних управлінь СБУ та МВС), а також у ЦДАГО, ЦДАВО і центральних архівах СБУ й МВС.

Лише мізерна частина документів цієї групи опублікована, зрозуміло, – у регіональних виданнях. Упродовж останнього року на доручення Президента України саме цей величезний масив документів, що складає **до половини всієї джерельної бази Голодомору**, опрацьовується в архівах України у рамках **проекту «Національний ресстр меморіальних фондів»**. Подокументні або групові анотації різного рівня – на фонди, їхні структурні частини, справи, групи документів і окремі документи – концентруються у Києві і готуються до публікації на веб-порталі Державного комітету архівів України.

4. Четверта група – документи зарубіжних дипломатичних представництв, політичних та громадських організацій, матеріали закордонної преси – найменш чисельна і найменш опрацьована в Україні. Передусім це інформації генеральних консульств Німеччини і Італії у Харкові, Києві, Одесі, свідчення британських

дипломатів та економічних експертів, аналітичні записки польської поліції, опубліковані у різних виданнях кінця 80-х – початку 2000-х років.

Характерна риса майже усіх без винятку матеріалів – оціночний характер і переконаність авторів у безсумнівно штучному характері голоду, влаштованому владою задля упокорення селян. Не випадково Сталін вимагав від Кагановича «ізолювати плаксивих і гнилих дипломатів».

5. П'яту групу складають листи, заяви, скарги, прохання, щоденники. Це – яскраві, глибоко психологічні фіксації особистісного сприйняття дійсності, трагедії народу і людини.

Адресувалися листи переважно до республіканських установ у Харкові (ВУЦВК, РНК, ЦК КП(б)У), особисто до Петровського, Чубаря, місцевих радянських, земельних та правоохоронних органів. Важливий блок документів складають листи селян, надіслані на ім'я Сталіна, Молотова, Кагановича, до редакцій центральних газет. Лише у приймальні Калініна зосередилося 30 тис. листів. Вище партійно-державне керівництво усвідомлювало вбивчий характер цих документів, що рельєфно відображали реалії життя на селі. Тому не випадково **5 млн. листів 30-х років** безслідно щезли із сховищ РДАЕ. Опублікована лише незначна частина документів цієї групи. Спеціальних видань в Україні досі не було.

Збереглися фрагменти двох унікальних щоденників, лише нещодавно оприлюднених архівом СБУ. Вони вражають глибиною розуміння ситуації, емоційністю сприйняття страшної трагедії – учительки Олександри Радченко та партійного слідчого, функціонера Київської обласної контрольної комісії Дмитра Заволоки. Репресій зазнали і щоденники, і їхні автори.

Орієнтовне співвідношення означених основних груп документів у структурі джерельної бази досліджень Голодомору (включно з опублікованими усними свідченнями) можна побачити на діаграмі.

Загальний обсяг відомого на сьогодні архівного масиву джерел, за дуже орієнтовними і умовними обрахунками, становить **бл. 70-80 тис. документів**, зосереджених у складі близько **2000 архівних фондів і колекцій**. Абсолютна більшість із них – документи місцевих органів, як бачимо, зберігається у регіональних архівах

України.

III.

Наступне питання. Як можна окреслити **опублікований** документальний масив, тобто актуалізований, задіяний у науковому і суспільному обігу сегмент архівних документів? Загальна бібліографія праць, присвячених Голодомору 1932-33 рр., сягає **1,5 тис. позицій**. З них публікацій документів – лише **бл. 250 назв**. Окремі книжкові видання документів, що побачили світ упродовж 1990-2007 рр., **налічують трохи більше 30 томів** (23 з яких становлять – регіональні видання), а решта понад 200 позицій – це публікації у часописах і газетах. Загалом, документальні публікації представляють приблизно **5 тис. архівних документів, що становить 6 – 7% від їх загального масиву**.

Публікації регіональних збірників документів здійснили 16 із 18 областей, території яких входили до складу УСРР на початку 30-х років. Географічну лакуну у колі регіональних видань становить лише Київщина і Донеччина. Дедалі більшої популярності набувають **електронні публікації** як найбільш оперативна і найменш витратна форма едіції. Регіональними архівами, наприклад, виставлено в Інтернет бл. 50 факсимільних зображень документів. Електронний архів Голодомору на порталі Держкомархіву включає бл. 1200 документів.

Виникає питання: це багато чи мало? Я би відповів: достатньо. Адже незважаючи на незначний кількісний показник, із змістовної точки зору опубліковані найважливіші, ключові документи різних ієрархічних рівнів, які дозволяють робити концепційні й правові висновки про обставини, причини і наслідки штучного голоду. По-суті, сьогодні не залишається надій на сенсаційні знахідки. Мова може йти про нарощування регіонального фактажу на мікроісторичних рівнях задля створення максимально точної хроніки Великого голоду.

Переконливе свідчення певної вичерпаності джерельної бази – дедалі більше повторювані републікації документів, уже введених раніше до обігу. Питома вага документів-дублікатів у документальних збірниках сягає 30-70%. Видавці документів

починають «ходити по колу».

Певні підстави для таких тверджень нам дають найновіші документальні видання, деякі з них я хотів би презентувати.

Передусім це фундаментальне видання відомого дослідника і першопублікатора документів з архіву ЦК КПУ Руслана Пирога **«Голодомор 1932-1933 років в Україні: Документи і матеріали»**, щойно у серпні книга побачила світ.

Наведу деякі кількісні параметри збірника. Це – найбільше з усіх відомих зібрання документів. Опубліковано бл. 700 документів з 20 українських і 5 російських архівів (задіяні усі центральні і 14 із 18 регіональних архівів України). Із 87 вміщених постанов Політбюро ЦК ВКП(б) 65 публікуються вперше, таким чином заповнюється лакуна в оприлюдненні документів вищого політикоутворюючого рівня. Крім того, широке використання джерел московських архівів дозволило автору рель'єфно відобразити загальносоюзний контекст реалій – стану сільськогосподарського виробництва, реалізації планів хлібозаготівель, продовольчої ситуації, без якого неможливий об'єктивний аналіз становища в українському селі.

Понад 60% документів становлять републікації. Отже, якщо наприкінці 80-х років перед видавцями стояло **завдання пошуку** архівних документів, то автору нинішнього видання довелося вирішувати не менш складну проблему **відбору документів** для книги.

Загалом, за жанром книгу можна назвати першою **документальною енциклопедією і водночас першою академічною хрестоматією Голодомору**. Вона стала воістину заключним акордом у низці синтетичних, загальноукраїнських за змістом і складом документальних публікацій майже за два десятиліття едіційних зусиль істориків і архівістів.

Одночасно побачила світ збірка розсекречених документів спецслужб України: **«Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД»**. До видання увійшла більшість із майже 1000-аркушного масиву документів, роком раніше оприлюднених у цифровому форматі на офіційному сайті СБУ.

Оперативні повідомлення чекістів фіксують докладну поінформованість партійно-

державної влади про ситуацію в українському селі, а відтак – про свідомість і злочинність її дій. Крім того, вони рельєфно виокремлюють маловідомий інструмент реалізації політики влади – прошарок нижчої ланки партійного керівництва, посередників між владою і селянами, який у чекістських документах виступає одним із найважливіших персонажів, як «ворог з партквитком в кишені».

Але виключна цінність цих документів у тому, що вони відтворюють маловідомі елементи механізму творення голоду, а також масштаби спротиву українського села. Передусім, вони чітко документують вилучення у селян **незернових продовольчих запасів**. Це – ознаки спецоперації, що перетворила голод від вилучення зерна на голодний мор. По-друге, ці документи реконструюють грандіозну картину поширення антирадянських настроїв; масового виходу селян з колгоспів з вимогами повернення коней і землі, фактів самозахоплення майна, відкритих актів спротиву. Це, звичайно, мобілізувало владу на енергійну боротьбу з «контрреволюцією».

Після виразного антиукраїнського сигналу Сталіна – наказу не допустити втрати України у серпні 1932 р. – органи ДНУ перетворилися на інструмент терору проти селян. Саме у чекістських документах вперше знаходимо сенсаційну, як на мене, дефініцію, якою самі чекісти окреслюють операції на селі: **«сільський терор»**. Це вже офіційна термінологія. Епітет «петлюрівський», тобто *націоналістичний*, завжди вживається разом з прикметником «куркульський» на означення не лише класового, але й етнічного ворога, проти якого спрямоване вістря геноциду.

Колекція документів органів ДПУ в Криму містить чіткі інструкції щодо створення заслонів на залізницях, аби не допустити вивезення хліба у північному напрямку – в голодні українські села. Картину інфернальної катастрофи доповнює перлюстрована чекістами кореспонденція – листи українських селян до синів, що перебувають на службі у Червоній армії.

Ще одне київське видання – зразок вдалої тематичної підбірки документів Володимира Сергійчука **«Український хліб на експорт: 1932-1933» (2006)**.

Джерельною базою для збірника

стали архіви організацій, відповідальних за вивезення хліба з України як для забезпечення внутрішніх потреб країни, так і задля проведення агресивної демпінгової політики на європейському ринку наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Жахливою ціною цієї політики стали мільйони життів українських селян.

З останніх регіональних видань можна назвати доробок **сумських, вінницьких та одеських архівістів**, базований передусім на місцевих архівах, насичених яскравим місцевим фактажем. Наведу лише один приклад із вінницького збірника – постанову Вінницького обкому КП(б)У від 1 серпня 1932 р. про вилучення у селян жорен з такою мотивацією: «наявність жерновів сприяє розбазарюванню та спекуляції хлібом». За рік після прийняття постанови обласний прокурор інформує обком партії, що хитрі селяни замість вилучених жерновів використовують для помолу хліба м'ясорубки, які він також пропонує вилучити. Чіткі наміри у організаторів Голодомору очевидні.

Сумське видання вперше представило, зокрема, блок нових матеріалів, які досі не привертали спеціальної уваги дослідників і видавців документів в жодному регіоні. Йдеться про **матеріали місцевої преси** – газет та неперіодичних видань.

Ці матеріали мають надзвичайний інформаційний потенціал. У кожному випуску знаходимо численні відомості про хід хлібозаготівель, звіти про виїзні сесії районних судів з оголошенням вироків (включно з вищою мірою покарання), десятками прізвищ засуджених, списки сіл, занесених на «чорну дошку». Публікації місцевої преси дозволяють максимально персоніфіковано реконструювати на мікрорівні перебіг трагедії у кожному селі і містять безцінні дані для складання **хроніки та мартиролога репресованих за часів Голодомору, а також географічної карти Великого голоду**.

IV.

Повертаючись до тези про **вичерпаність архівної джерельної бази** для з'ясування ключових моментів і механізмів творення голоду, ми можемо накреслити перспективи дослідження нових джерельних масивів, передусім для ретельної реконструкції перебігу трагедії і оцінки її наслідків.

1. Один із них, безумовно, становлять щойно згадані **матеріали місцевої преси**.

Опрацювання цього масиву потребує великих зусиль, спеціальних методик і ретельної організації роботи, передусім через розпорошеність по різних бібліотечних сховищах, а також через його великий обсяг. За даними Книжкової палати, упродовж 1932-1933 рр. у 486 районних центрах УСРР видавалося понад 1000 назв газет, що виходили з різною періодичністю. Попередні обрахунки дозволяють оцінити сукупний масив газетного матеріалу приблизно у **150 тис. одиниць**.

2. Другий, абсолютно незадіяний і недоступний досі сегмент документальної бази – **книги записів смертей**, що велися місцевими органами реєстрації актів цивільного стану. За діючим законодавством, вони упродовж 75 років зберігалися в архівах системи Міністерства юстиції і були закриті для дослідників. 75-ті роковини Великого голоду збігаються із завершенням терміну конфіденційного зберігання інформації про особу. За ініціативою Державного комітету архівів України архіви областей вже розгорнули масштабну роботу з дострокового приймання на державне зберігання уцілілих книг за 1932-33 і наступні роки. (У багатьох випадках в одному томі зброшуровані записи аж до кінця 30-х років).

Загалом, зараз можна говорити приблизно про **3-5 тис. метричних книг**. Це – кілька мільйонів аркушів із записами за 1932-33 роки. За дуже попередніми оцінками, у них зафіксовано 3-4 млн. смертей. Як уже зазначалося, збережені книги охоплюють приблизно третину території, на якій лютував голод. Прямі вказівки на смерть від голоду («голод», «розлад харчування», «виснаження», «дистрофія», «атрофія», «авітаміноз») зустрічаються дуже рідко. Натомість, очевидно, з часом можна буде говорити про певні закономірності у появі евфемістичних смертельних діагнозів («водянка», «водянка серця», «різачка», «запалення легенів», «туберкульоз кишок», «опухоль», «набряки»), а також подвійних діагнозів («запалення легенів-виснаження», «міокардіт-виснаження»). Потрібні спеціальні методики для отримання певних демографічних висновків, так само як і для реконструкції настанов, що їх отримували місцеві лікарі щодо фіксації діагнозу.

Концентрація метричних книг у 25 державних архівах, досі розпорошених по сотнях районних і міських відомчих архівах, безумовно, уможливить вивчення цього унікального масиву документів. Водночас зрозуміло, що це буде складним завданням: тут напевно з'явиться більше запитань, аніж буде знайдено відповідей.

3. Третій блок «проблемних» документів – **фотографії часів Голодомору**. Думаю, настав час спільними зусиллями спеціалістів, можливо за участю спеціального Інтернет-форуму, провести їх остаточну ідентифікацію і розставити крапки над «і» у тривалих дискусіях щодо кількості і автентичності збережених документів цієї групи. Особливо хотілося б наголосити на необхідності централізованої меморіальної реєстрації і публікації усіх без винятку фотодокументів, що фіксують сцени життя і побуту українського села початку 30-х років, розпорошених по різних архівних і музейних сховищах. За попередніми оцінками, їх збереглося **не більше 10 тис. одиниць**. Публікація цих документів дозволить реконструювати рельєфну картину трагедії в ширшому контексті.

4. Четвертий сегмент документальної бази, до якого я хотів би повернутися, говорячи про перспективи, це **регіональні масиви архівних документів**. Вони є найбільшими за обсягом і досі найменше задіяними у документальних публікаціях і дослідженнях. За дорученням Президента України з кінця минулого року усі державні архіви розпочали роботу з опрацювання **Національного реєстру меморіальних фондів**, ядро якого складатимуть саме фонди періоду Великого Голоду. Методичні засади проекту передбачають анотування матеріалів на рівні фонду, справи, групи документів чи окремих документів. Перші результати роботи готуються до публікації у вигляді бази даних на веб-порталі Держкомархіву.

5. І на завершення я хотів би коротко зупинитися на проекті, що має назву **«Електронний архів Голодомору: Зведений реєстр архівних документів on-line»**. Проект, ініційований минулого року у Державному комітеті архівів України, передбачає публікацію на офіційному веб-порталі комітету зведеного електронного архіву **усіх** документів про Голодомор з необмеженим доступом. Тексти

представлено у базі або транслітерованим варіантом, запозиченим із публікації (у форматі php), або факсимільним зображенням оцифрованого оригіналу (у форматі pdf). Кожен документ супроводжується усіма формальними реквізитами – датою, заголовком (caption), вказанням на місце зберігання, бібліографічним посиланням на публікацію, якщо така була.

На сьогодні пілотний варіант бази включає понад 1200 документів за 1929 – середину 30-х років – це бл. десяти документальних збірників, а також усі оцифровані документи з архіву СБУ. Тобто, вже зараз за обсягом це є найбільший електронний документальний ресурс, а за змістом – хронікальний ряд, що буквально день по дню документує перебіг подій в українському селі.

Щільне вмонтування в єдину систему документів різного рівня, походження, спрямування, географії і змісту, можливість перманентного нарощування нових документних блоків як у факсимільному, так і в текстовому вигляді дають можливість створити репрезентативну і зручну для користування модель джерельної бази Голодомору.

Попереду – інтеграція до цієї системи візуального ряду тобто, фото- і

кінодокументів, розробка адекватних інструментів пошуку. Додам, що проект уможливлений завдяки підтримці жертводавців Фонду Катедр Українознавства. Звичайно, він потребує дальшої підтримки.

Загалом, ми розглядаємо цей масштабний проект як процес остаточної актуалізації гранично широкого сегменту джерельної бази Голодомору, як своєрідний підсумок чималих зусиль майже двадцятирічного опрацювання і публікації документів.

З іншого боку, Електронний архів Голодомору допоможе якісно підвищити продуктивність майбутньої історіографії теми і очистити джерела від спекулятивних і непрофесійних нашарувань, зокрема, тих, про які йшлося на початку виступу.

*Український варіант тексту доповіді, виголошеної 1 листопада 2007 р. на конференції з нагоди 75-х роковин Голодомору в Україні, що проходила у Центрі міжнародних досліджень ім. Манка, Торонтський університет (Канада). Повну веб-версію відеозапису конференції опубліковано на сайті Центру: <http://webapp.mcis.utoronto.ca/Webcasts.aspx>.

Діаграма

СПІВВІДНОШЕННЯ ОСНОВНИХ СЕГМЕНТІВ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ 1932-1933 РОКІВ

